

QARABAĞDA KOLLEKTİVLƏSMƏ ƏLEYHİNƏ MİLLİ-MÜQAVİMƏT HƏRƏKATI

Məmmədov, Nazim.
tarix. e. d-ru

(1927-1929-cu illər)

Məqalədə, mənbələrə əsaslanaraq Qarabağda kolxoz quruculuğunun ilkin (1927-1929-cu illər) mərhələsində yol verilən əyintilər, səhvlər, zorakılıqla qolçomaqlara və ortabab kəndlilərə qarşı xalqımızın milli adət və ənənələrinə, dininə qarşı çevrilmiş kobud tədbirlər nəticəsində kəndli üsyanları, kütləvi müqavimət hərəkatı və qaçaq hərəkatının baş verən səbəbləri, gedişi və nəticələri təhlil edilmişdir.

Qarabağın kəndlərində 1927-1929-cu illərdə baş verən sosial-siyasi proseslərin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim olunan mövzu bu günə qədər tam şəkildə tədqiqat predmeti olmamışdır. Ona görə də mövzunun araşdırılması onun aktuallığına şübhə yeri qoymur. Təəssüflər olsun ki, sovetlər dönməsində Qarabağın 1920-1930-cu illər tarixi erməni müəlliflərinə «qismət» olmuşdur. Q.B.Abramyan, Q.A.İonasiyan, Q.C.Koçaryan, Ş.M.Mkırtıçyan və digərləri tariximizi tamamilə təhrif etmiş «Böyük Ermənistan» xülyasını əsaslandırmağa çalışmışlar. Yuxarıda adıgedən «əsərlər» də kollektivləşmədən söz açılır, lakin xalq üsyanları kiçik bir dəstənin etirazı kimi təqdim olunur. Təqdim olunan mövzu N.Məmmədovun «Azərbaycanın DQMV-nin siyasi-iqtisadi və mədəni inkişafı (1920-1930)» (Bakı, 2011), «Dağlıq Qarabağda may çevrilişi və milli müqavimət hərəkatı (1920-1922)» (Bakı, 2001), «Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-cı illərdə» (Bakı, 2003), «Azərbaycan SSR-in DQMV-də ictimai siyasi vəziyyət, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991)» (Bakı, 2008) və digər əsərlərində gerçəkliyi düzgün əks etdirmiş, faktiki materiallarla zəngindir. Müəllif, kollektivləşmənin mahiyyətini, kəndlilərin kollektivləşməyə münasibətini, kollektivləşdirmə həyata keçirilərkən dinə, milli adət və ənənələrimizə qarşı mübarizə ilə müşayiət olunmasını, yüzlərlə kəndlilərin «qolçomaq və varlı kəndli» adı altında məhv edilməsini, bölgədə kəndli üsyanlarının baş verməsi səbəblərini, kollektiv təsərrüfatların yaranması nəticələrini təhlil etmişdir. Müəllifin tədqiqat coğrafiyası yalnız Qarabağın bir hissəsini əhatə edir və milli-müqavimət hərəkatı geniş şərh edilməmişdir. Ona görə də təqdim olunan mövzunun təhlilinə böyük ehtiyac var. Mövzu yazılarkən çoxsaylı mənbələrdən, sənəd və materiallar-

dan arxiv sənədlərindən, mətbuat materiallarından istifadə edilmişdir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının sosialistcəsinə yenidən qurulması - kollektivləşmə Respublikamızın 1920-1930-cu illər tarixinin ən dəhşətli səhifələrindən biri hesab edilir. Bu illər Azərbaycan kəndinin o cümlədən Qarabağ tarixinə ən ağır, əzablı və dəhşətli dövr kimi daxil olmuşdur. 1920-ci illərdə sənayələşdirmədə baş verən yeniliklər kəndin ictimai-iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər keçirilməsini də şərtləndirdi. Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda kənd təsərrüfatı pərakəndə vəziyyətdə idi və xırda fərdi təsərrüfatlar üstünlük təşkil edirdi. Bu sahədə yaranmış böhrandan çıxış yolunu Stalin kənd təsərrüfatını hər vasitə ilə kollektivləşdirməkdə gördü. XV partiya qurultayı (dekabr 1927-ci il) xırda fərdi kəndli təsərrüfatlarını birləşdirməyi və onları iri kollektivlərə çevirməyi kənddə əsas vəzifə kimi qoymuşdu [1]. Qurultayda kooperasiyanın bütün formalarının inkişaf etdirilməsi, yeni texnika əsasında təcridən torpağın elliklə becərilməsinə keçilməsi nəzərdə tutulurdu. Kənd təsərrüfatının kooperativləşməsi haqqında qərarda müddət, xüsusilə forma və üsulları barədə konkret vəzifələr müəyyənləşdirilməmişdi. Qurultayın qolçomaqlar haqqında qərarında iqtisadi metodlarla onların istismar imkanlarını azaldan tədbirləri nəzərdə tutulurdu, hətta qeyd olunurdu ki kollektivləşmə «ancaq zəhmətkeş kəndlilər tərəfindən razılıq olması şərti ilə» həyata keçirilə bilər.

XX yüzilliyin 20-ci illərinin ikinci yarısından bu siyasət Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda həyata keçirilməyə başlandı. Kollektivləşmənin məna və mahiyyətini hələ tamamilə dərk etməmiş, ona hazır olmayan Qarabağ bölgəsi üçün bu proses çox dəhşətli keçmişdi.

Rusiyada başlamış bu proses Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda daha çətin həyata keçirilmişdi. Azərbaycan rəhbərliyi «yarışmaq» prinsipindən istifadə etmişdi. Mərkəzdən müəyyən olunmuş müddətə görə hələ dörd il vaxtın qalmasına baxmayaraq, Azərbaycan rəhbərliyi tələsərək qısa bir vaxtda elliklə kollektivləşməni başa çatdırmaq qərarına gəlmişdi. Həmin məqsədinə çatmaq üçün Qarabağın yerli sovet, partiya orqanları zorakılıq yolu ilə kəndliləri kolxozlara toplamağa başlamışdılar. Bu məqsədlə iyirmi illərin ikinci yarısından kollektivləşmə həftəlikləri təşkil edilmişdi. Kolxoza könüllü gəlməyənləri məcbur edir, həbs edir, «kuluka» salır, hədələyir və digər inzibati tədbirlər həyata keçirirdilər [2]. Hətta Qarabağın yerli hakimiyyət orqanları öz bölgələrini elliklə kollektivləşmə rayonları elan etmiş, geniş miqyasda kağız üzərində kolxozlar yaratmağa başlamışdılar.

Qarabağda kollektivləşmə həyata keçirilərkən ən dəhşətli faciələrindən biri qolçomaqlara və onların tərəfdarlarına divan tutulması ilə müşayiət olunurdu. Sovet rejimi yarandığı gündən qolçomaqlara düşmən münasibət bəsləyirdi [3]. 1928-ci ildən sonra onları məhdudlaşdırmaq və sıxışdırmaq siyasəti yürüdüldü: onlara yüksək vergilər qoyulur, artıq taxılları zorla müsadirə edilir, muzdur saxlamaq, torpağını və texnikasını icarəyə vermək məhdudlaşdırılırdı. Lakin kütləvi kolxoz hərəkatı başlandıqdan sonra elliklə kollektivləşmə əsasında qolçomaqları bir sinfi kimi ləğv etmək siyasətinə keçildi. Qarabağda minlərlə qolçomaq və varlı kəndli ailəsi məhv edildi

və ya sürgün olundu. Bütün bunlarla yanaşı Qarabağda kollektivləşmə dinə, milli ənənələrə qarşı mübarizə ilə müşayiət olundu. Bu prosesdə çox yerlərdə məscidlər ya dağıdıldı, ya da anbara, kluba, kitabxanaya çevrildilər. Qadınların çadraları əlindən alınırdı.

Qarabağda ehtiyatla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan siyasətin pozulması kəndlərdə ciddi təsərrüfat çətinliklərini aradan qaldırmağa mane olurdu. Kəndlilərin yoxsul, qismən də ortabab təbəqəsi iflas səviyyəsində idi. Bütün bunlar Qarabağ kəndlilərinin əhval-ruhiyyəsinə həsr edir, onların narazılığına, hətta kəndlərdə sinfi mübarizənin kəskinləşməsinə səbəb olurdu.

Varlılar, mülkündən məhrum olmaş təbəqələr, sovet hakimiyyətinə qarşı olan qüvvələr hələ də sovet üsul-idarəsini devirmək ümidində idilər. Onlar ağır təsərrüfat pozuntusu, əhalinin maddi vəziyyətinin ağırlaşması və keçən əsrin 20 illərinin ortalarında inzibati-amirlik orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı ölkənin daxili vəziyyətində yaranmış siyasi böhrandan istifadə edərək, öz arzu və məqsədlərini həyata keçirməyə cəhd göstərirdilər [5].

Bu vaxt Qarabağda kəndli hərəkatları baş verirdi. Bu çıxışlar rəsmi hakimiyyət orqanları tərəfindən «əksinqilab» kimi qiymətləndirilir və ya «siyasi quldurluq» hesab olunurdu.

1927-1929-cu illər kollektivləşmə ərəfəsində Azərbaycanın hər yerində o cümlədən Qarabağda varlı kəndlilərin, din xadimlərinin, AXC dövlət xadimlərinin kolxoz quruluşuna, hüquqlarının tapdalanmasına, əmlaklarının müsadirəsinə zorakılıqlara, inzibətçiliyə qarşı müqaviməti genişləndirdi. Bəhs olunan dövrdə Qarabağda milli müqavimət hərəkatı müxtəlif formalarda təzahür edirdi. Varlı kəndlilər ilk növbədə kolxoz quruluşu əleyhinə təbliğat-təşviqat aparılırdı, narazı kəndliləri öz tərəflərinə çəkirdilər. ARPIİSSA-də saxlanılan sənədlərdən birində göstərilir ki Cəbrayıl qəzasının Horadiz kəndində qolçomaqlar və din xadimləri kəndliləri öz ətrafında toplayaraq həmin kənddəki kolxoza dağıtmağa çalışmışdılar [10].

Həmin Arxivin başqa bir vərəqində göstərilir ki, 1928-ci ilin sonlarında Şuşanın Malıbəyli kəndindəki yeni yaranmış kolxoza dağıtmaq üçün qolçomaqlar kəndlilər və kolxozçular arasında belə bir fikir formalaşdırırdılar ki, dövlət kolxoz tarlalarından becərilən və yığılan bütün məhsulu alacaq, hər adama yalnız iki girvənkə məhsul saxlayacaqdır... [18]. Aclıq, yoxsulluq və qıtlıq 1928-ci ildə Tərtərdə həmin ilədək süni surətdə yaranmış bütün kollektiv təsərrüfatların dağılması ilə nəticələnmişdir. Lakin bölgəyə əlavə yeni sovet işçi heyətinin daxil olması ilə Tərtərdəki dağılan kolxozlar yenidən bərpa edilmişdir [6].

1928-1929-cu illərdə mülkiyyətdən məhrum edilənlərin müqavimət formalarından biri də kənd təsərrüfatı alətlərinin, xüsusən traktorların sıradan çıxarılması, kolxoz tikililərinin yandırılması ilə müşayiət edilmişdir. Mənbələrdən birində göstərilir ki, 1929-cu il yaz əkin kampaniyası zamanı Xocavəndin Qaradağ kəndində qolçomaqlar tərəfindən kənd təsərrüfatı maşınlarının, o cümlədən traktorların xarab edilərək sıradan çıxarılması halları qeyd alınmışdır [20].

Qarabağda qolçomaqların müqavimətinin güclənməsi Sovet hakimiyyətinin kənddə həyata keçirdiyi torpaq quruluşu tədbirlərinə maneə olmaqda da özünü göstərirdi. Çünki torpaq qu-

ruşu siyasəti ilə yaxşı və məhsuldar torpaqlar varlı kəndlilərin əllərindən alınaraq kolxozların ixtiyarına verildi. Bu siyasət varlı kəndlilərin iqtisadi mövqeyini kökündən sarsıdırdı və onu sıxışdırırdı. Ona görə də torpağı əlindən alınan sahibkar, torpaq quruluşunun keçirilməsinə var gücü ilə mane olurdu. 1928-ci ilin yayında Qarabağın Cəmilli, İmarət-Qərvənd, Xocavənd, Edilli, Qaybalı kəndlərindəki kollektiv təsərrüfatlarda yer quruluşu aparılarkən torpaq sahibləri bu işə mane olmuş və müqavimət göstərmişlər [21].

Qarabağın təbii şəraiti burada silahlı yolla müqavimət göstərməyi şərtləndirirdi. Ərazinin əlçatmaz dağları, çətin keçilən yolları, çıxılmaz məşələri və sair silahlı dəstələrin fəaliyyətini şərtləndirirdi. İranla sərhəd olmaq isə çətin vəziyyətdə təqibdən yaxa qurtarmaq üçün sərhədin keçilməsi ilə nəticələnirdi. «İttihad» və «Müsavat» partiyaları xalqın düşdüyü ağır vəziyyəti görür və 1927-1929-cu illər Qarabağ müqavimət hərəkatını dəstəkləyir, onlara düzgün məsləhətlər verirdilər. «Müsavat» Partiyasına Məmməd Əmin Rəsulzadə, «İttihad» Partiyasına isə Xosrov bəy Sultanov başçılıq edirdi [23]. Çox təəssüflər olsun ki, sovet tarixşünaslığında hər iki tarixi şəxsiyyət «müti qul», «qanlı cinayətkar», «vəhşi cəllad» kimi təqdim edilirdi. Çünki hər iki şəxsiyyət Azərbaycanın müstəmləkə əsarətini istəmir, dövlətimizin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyünü təqdim edir və buna çalışırdılar. Bütün bunlar isə Rəsmi Moskvanı və onun müstəmləkələrə təyin etdiyi rəhbərləri qane etmirdi. Ona görə də hər iki qeyrətli Azəri-türk oğlunu xalqın gözündən salmaq üçün min-bir cəfəng qarayaxmalara məruz qoyurdular.

Sovet dönəmində Azərbaycan xalqına düşmən kimi təqdim edilən hər iki partiya İstanbulda bir araya gələrək «Azərbaycan Milli Komitəsi»ni təşkil etmişdilər [24]. Bununla yanaşı, Qafqaz regionunu əhatə edən, onların vətənpərvər qüvvələrinin iştirakı ilə «Qafqaz Konfederasiyasının İstiqlaliyyət Komitəsi» adlı təşkilat yaradılmışdır. Onu da qeyd edək ki, «Komitə»nin tərkibinə mülkədarlar, knyazlar, bəylər, xanlar, neft sənayeçiləri, din xadimləri, qolçomaqlar, tacirlər daxil idilər [25]. Hər iki «Komitə» xalqları ümumi düşməne qarşı vahid cəbhədə birliyə çağırırdı. M.Ə.Rəsulzadə çıxışlarından birində göstərirdi ki, «İnsanpərvərlik və mədəniyyət naminə Avropa, Asiya və Amerika ictimaiyyəti və hökumətləri qüdrətli Zaqafqaziya Konfederasiyasının yaradılması işinə kömək etməlidirlər» [26]. Onların vahid bir məqsədi var idi: «Zaqafqaziyadan qırmızı inqilabı qovmaq, bölgəni dünya ilə ticarət apara biləcək əsas məntəqəyə çevirmək və bolşevizmin Şərqi yayılmasının qarşısını almaq» [27].

Çox keçmədi ki, «Qafqaz Konfederasiyasının İstiqlaliyyət Komitəsi» «Ukrayna xalqlarının Müdafiə Komitəsi» ilə birləşib «Qafqaz və Ukrayna xalqlarının Milli Müdafiəsi» adlı təşkilat yaratdılar. Bütün yuxarıda adıgedən Komitə və Təşkilatların Parisdə nəşr edilən «Prometey» adlı aylıq jurnalları da var idi. Jurnalın səhifələrində «Qırmızı terrorun» mahiyyəti, SSRİ hökumətinin gizli məqsəd və məramı açıqlanır və bu bələdan xilas olmaq üçün xalqları birgə mübarizəyə səsləyirdi [28].

(Davamı 5-ci səhifədə)

QARABAĞDA KOLLEKTİVLƏŞMƏ ƏLEYHİNƏ MİLLİ-MÜQAVİMƏT HƏRƏKATI

(Əvvəli 3-cü səhifədə)

Müsavatçılar və İttihadçılar Qafqaz və Ukrayna mühacirləri ilə birlikdə «Prometei» jurnalının nəşrində fəal iştirak etməklə bərabər, xüsusi orqana da malik idilər. Belə ki, onlar Parisdə «Yeni Qafqaziya» adlı qəzetini və «Azərbaycan» adlı jurnalını nəşr etdirib xalqın içərisində yayırdılar. Onu da qeyd edək ki, İran və Türkiyə dövlətləri də sosializm bəlasının onların ölkələrinə yayılmaması üçün Azərbaycan mühacirləri ilə eyni cəbhədən Sovet rejiminə qarşı çıxırdılar [29]. Hətta, Təbrizdə «Müsavat Azərbaycanın bərpa edilməsi» adlı komitə də yaradılmışdı ki, onun fəaliyyət programında islamın müqəddəsliyinin müdafiəsi, kəndliyə qarşı tətbiq edilən qeyri insani tədbirlərin dayandırılması xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı, yeni rejimin məhvi və onun yayılmasının qarşısının alınması var idi [32].

1927-ci ildən Qarabağda kollektivləşmənin ilk illərindən məscidlər dağıdıldı, din xadimləri sıxışdırıldı, milli-adət-ənənələrimiz qadağan edildi, kolxoz quruculuğunda əyintilər, səhvlər, zorakılıq, inzibatçılıq, qolçomaqlar, varlı və ortabab kəndlilərə qarşı çevrilmiş kobud, qeyri insani tədbirlər kəndlilərin kütləvi narazılıqlarına səbəb oldu [30]. Belə bir şəraitdə Azərbaycan mühacirləri öz nümayəndələrini Azərbaycana göndərir, qolçomaqlar, burjuva ziyalıları, din xadimləri, bəylər, tacirlər, səlimçilərlə əlaqə yaradır və xalqı birgə mübarizəyə istiqamətləndirirdilər. 1927-ci ilin aprelindən, Türkiyə və İranda Azərbaycan mühacirləri sərhədləri keçib öz vətənlərinə gəldilər.

Onlar «Azərbaycan xalqına müraciət edərək Sovet rejiminə qarşı silahlı çıxış etməyə çağırırdılar. Mühacirlər sərhədi keçdikdən sonra Azərbaycanın müxtəlif yerlərində o cümlədən Qarabağda gizli təşkilatlar yaratmağa başladılar [31]. Azərbaycanda ilk belə təşkilat Qarabağın Qaryagin və Ağdam qəzalarında yaradılmışdı. İttihadçılardan ibarət olan həmin təşkilat yerli qolçomaqlar, varlı və ortabab kəndlilər din xadimləri, keçmiş ziyalılarla əlaqə yaradaraq, onların öz xahişləri əsasında təşkilata daxil etdilər. Onların birgə qəbul etdiyi qərarə əsasən 1927-ci il mayın 1-də Qaryagin və Ağdam qəzalarında üsyan qaldırmalı, Yevlax stansiyasını tutmalı və Bakı ilə əlaqəni kəsməli idilər [27]. Təşkilatın yerlərdəki dayaqlarının zəifliyi, əhalinin bütövlükdə hamısının bu işə cəlb edilə bilməməsi, qüvvələr nisbətindəki uyğunsuzluq həmin üsyanın məğlub olması ilə nəticələndi. 1927-ci il aprel 28-də Qarabağda fəaliyyət göstərən «İttihad» təşkilatının başçıları və üsyançıların əksəriyyəti həbs edildilər. Lakin bütün bunlar üsyançıları sarsıtmadı. Onlar 1927-ci il mayın 15-də yenidən üsyan etsələr də məğlubiyyətə uğuradılar [28].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Qarabağda Sovet rejiminə qarşı müqavimət göstərməyin ən kəskin forması kiçik sürvari qaçaq dəstələri ilə mübarizə aparmaq olmuşdur. Həmin dəstələrin tərkibi keçmiş bəylər, mülkədarlar, qolçomaqlar, varlı və ortabab kəndlilər tacirlər, yüzbaşılar, din xadimlərindən ibarət idi. Qarabağın yerləşdiyi təbii-coğrafi mövqə qaçaq silahlı dəstələrinin geniş fəaliyyət göstərməsini şərtləndirirdi. Xüsusi olaraq Qaryagin, Ağdam, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan ərazilərində silahlı qaçaq dəstələri daha fəal idilər [29]. Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, qaçaqçılıq hərəkatı nəinki dağlıq, sərhəd ərazilərdə hətta Qarabağın aran hissəsində də fəaliyyət göstərirdilər. 1927-ci ildə həmin silahlı dəstələrin Bərdənin Cinli kəndində, Ağdərənin Umudlu kəndində, Xocavəndin Muğanlı kəndində, Əsgəranın Cəmilli kəndində, Hadrudun Tuğ kəndində, Xocalıda, Xankəndində, Ağdamda fəaliyyət göstərməsi faktları aşkar edilmişdir [32]. Bəhs olunan dövrdə Qarabağda baş verən silahlı milli-müqavimət

mət hərəkatı qan içində çox amansızlıqla boğuldu. Müqavimət hərəkatı iştirakçıları həbs edildi. Bir hissə güllələndi digər bir hissə isə sürgün edildi. 1927-1929-cu illəri əhatə edən milli müqavimət hərəkatının məğlub olması səbəbləri üsyançılar arasında əlaqələrin zəifliyi, üsyanların qeyri-mütəşəkkili, Qarabağ ermənilərinin Qırımızı Ordu tərəfindən döyüşməsi, üsyançıların hərbi cəhətdən, xüsusilə silahlanma cəhətdən qarşı tərəfə nisbətən zəif silahlanması ilə bağlı olmuşdur [33]. Qarabağda baş verən 1927-1929-cu il milli-müqavimət hərəkatı məğlub olmasına baxmayaraq xalqımızın müstəqillik ideyalarının hələ də sönmədiyini, gələcək nəsillər üçün örnək olduğunu nümayiş etdirdi.

Beləliklə, Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz bir hissəsi olan Qarabağda əzablı əmək düşərgəsini xatırladan, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə yad bir qurum olan çox ağrılı, əzablı və dəhşətli yollarla aparılan kolxoz quruluşu yaradıldı. Kolxozlar kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas istehsalçısına çevrildi. Xalqımızın ağır zəhməti ilə əldə edilən strateji məhsullar vahid mərkəzdə cəmlənərək gizli və açıq yollarla Ermənistan və Rusiyaya daşındı.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. ARDTA, f. 89, s.37, i.27, v.23.
2. «Kommunist» qəzeti, 13 iyun 1948, №146 (1748).
3. «Bakinskiy raboçiy» qəzeti, 21 yanvar 1933-cü il.
4. ARDTA, f.2891, s.1, i.444, v.15.
5. ARDTA, f.2891, s.1, i.444, v.16.
6. ARPIİSSA, f.1, s.74, i.122, v.7.
7. Rəsulzadə M.Ə. «Azərbaycan Cümhuriyyəti». Bakı, 1990, s.69-70.
8. «Bakinskiy raboçiy» qəzeti, 6 dekabr 1928-ci il.
9. «Kommunist» qəzeti, 18 aprel 1929-cu il.
10. ARPIİSSA, f.1499, s.1, i.1, v.45.
11. «Gənc işçi» qəzeti, 17 noyabr 1929-cu il.
12. «Bakinskiy raboçiy» qəzeti, 5 sentyabr 1929-cu il.
13. «Yeni yol» qəzeti, 30 avqust 1928-ci il.
14. Devətiy scezd AKP. Bakı, 1929, s.37.
15. Obzor deştelğnosti pravitelğstvo v 1927-1928. Bakı, 1929-cu il, s.373.
16. «Yeni yol» qəzeti 3 oktyabr 1929-cu il.
17. «Gənc işçi» qəzeti, 6 iyul 1929-cu il.
18. ARPIİSSA, f.379, s.3, i.67, v.17.
19. «Bakinskiy raboçiy» qəzeti, 23 noyabr 1929-cu il.
20. ARPIİSSA, f.411, s.4, i.879, v.3.
21. ARPIİSSA, f.249, s.1, i.57, v.125.
22. VI scezd Kommunistiçeskix Orqanizaüiy Zakavkazğə. Stenoqrafiçeskij otçet. 1930, s.282.
23. ARPIİSSA, f.411, s.4, i.713, v.4.
24. ARPIİSSA, f.1017, s.1, i.158, v.5.
25. Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK Plenumlarının qətnamə və qərarları. II hissə, s.302.
26. «Bakinskiy raboçiy» qəzeti, 26 iyun 1927-ci il.
27. VIII AKP Stenoqrafiçeskij otçet. Bakı, 1927, s.44.
28. Pşeniüm K. İtoqi obsledovaniə AKP. Bakı, 1929, s.9.
29. ARPIİSSA, f.169, s.1, i.102, v.126.
30. «Zərə Vostoka» qəzeti, 6 noyabr 1929-cu il.
31. «Bakinskiy raboçiy» qəzeti, 15 dekabr 1929-cu il.
32. «Bakinskiy raboçiy» qəzeti, 15 dekabr 1929-cu il.
33. ARPIİSSA, f.249, s.1, i.1302, v.125-126.
34. «Pravda» qəzeti, 4 oktyabr 1929-cu il.